

EKLENDİĞİ KELİMEYLE “YOKLUK” ANLAMI KAZANAN EKLER

Hamza ZÜLFİKAR

Türkçenin temel taşları adlar (isimler), fiiller ve ekleridir. Kavramları karşılama öncelikle dilin bu imkânlarından yararlanır. Bunların dışında kalan zamirler, zarflar, edatlar, bağlaçlar, ünlemler türetmede başvurulacak kelime grupları değildir. Bu bakımdan tarihî dönemlerden başlayarak eklerin ve fiillerin ayrıntılı biçiminde örnekleriyle işlenmesi gerekir. Bu yazıda üzerinde pek durulmamış *-sız* (*-siz*, *-suz*, *-süz*) eki tarihî boyutuyla ele alınacaktır. Amaç, Cumhuriyet tarihi boyunca başlatılmış olan Türkçeyi koruma, çağdaş kavramları karşılayacak bir düzeye getirme çalışmalarını bugün de ciddi bir biçimde devam ettirmek, terimleri mümkün olduğu ölçüde Türkçe olarak ifade edebilmek; özellikle Batı dillerinden alabildiğine giren yabancı kökenli kelime ve terimler karşısında eli kolu bağlı kalmamaktır. Yazımızda *-sız* (*-siz*, *-suz*, *-süz*) eki incelenirken yakın görevde olan Türkçedeki yabancı kökenli ekler de yer verilecektir.

-sız (*-siz*, *-suz*, *-süz*)

Meslektaşlarımız *yokluk* (*privatif*) dışında bu ek için *eksiklik*, *azlık*, *zıtlık*, *menfilik* terimlerini de kullanmıştır. Tahsin Banguoğlu, bu kavramı *giderme hali*, *giderme sıfatı* terimleriyle açıklamış, “kimsesiz hali niteliği” taşır demiştir. T. Banguoğlu ayrıca *yoksul* terimini de kullanılıyor ancak *yoksul* “fakir” kelimesinin karşılığıdır. Vecihe Hatiboğlu, “yoksunluk, mahrumiyet kavramı veren” sözleriyle ekin görevini belirtmiştir. Bu durum karşısında birlik sağlamak açısından *-sız* (*-siz*, *-suz*, *-süz*) eki için *yokluk* teriminde birleşmeliyiz. Örnekler gözden geçirildiğinde nesnede bulunmama ifadesi dolayısıyla “yokluk” daha baskın görülüyor. Bu bakımdan dil bilgisi kitaplarında ve konuyla ilgili makalelerde birlik sağlamak açısından “yokluk” teriminin kul-

lanılması daha isabetli olur. Ayrıca bu ekin karşılığı olan *-lı* (*-li*, *-lu*, *-lü*) sıfat eki için de “varlık” terimi uygun düşer.

-sız (*-siz*, *-suz*, *-süz*), Eski Türkçeden bugüne dilde kullanılagelmiş canlı bir ektir. Ekin *Kutadgu Bilig*'deki örneklerine baktığımızda bunun ünlü uyumlarına uygun olarak kullanıldığını görüyoruz. Örneklerden birkaçı şunlardır:

ıgsız (hastaliksız) 1175. beyit, *atsız* (babasız) 5380. beyit, *işsiz* (işsiz) 3361. beyit, *ögsüz* (akılsız) 1178. beyit, *közsüz* (gözsüz) 178. beyit vb. (İbrahim Taş, *Kutadgu Bilig'deki Söz Varlığı*, TDK, 2015).

Bugün *-sız* (*-siz*, *-suz*, *-süz*) biçimlerinde ünlü uyumlarına bağlı olarak kullanılan bu ekin Eski Anadolu Türkçesinde daha çok yuvarlak ünlüyle *-suz* (*-süz*) biçiminde bulunduğunu görmekteyiz: *hisabsuz* (32a 5), *dilsüz* (291a 6), *akılsuz* (191b 1) (Murat Küçük, *Eski Anadolu Türkçesi Dönemine Ait Satır Arası İlk Kur'an Tercümesi*, TDK, 2014). Durum genel olarak böyle olmakla birlikte Eski Anadolu Türkçesi metinlerinde yer yer uyumlu örnekler de rastlanmaktadır.

Bu arada Eski Anadolu Türkçesiyle ilgili yayımlanmış metinlerden bu yazı dolayısıyla derleme yaparken karşılaştığım bir güçlüğü, bir ihmali burada dile getirmek istiyorum. Paşa Yavuzarslan; söz konusu *-sız* ekini bir yapım eki olarak düşündüğünden *Münebbihü'r-Rakidin* (TDK, 2002) adlı çalışmasının dizininde *akılsuz* (102a 4), *eksüksüz* (241a 8), *kıymetsüz* (23a 16) örneklerinde olduğu gibi bunları isabetli olarak birer madde başı yapmış. Bunun dışında Türk Dil Kurumunca yayımlanmış birçok değerli esere başvurduğumda böyle bir yolun izlenmemiş olduğunu gördüm. Dizinlerde birer yapım eki almış ve bir kavrama ad olmuş kelimeler; madde başı yapılmamış, yapım ekleri birer çekim eki gibi sayılıp maddenin altında verilmiş. Yapım ekleriyle şekillenmiş kelimeler anlamlı birer birim sayılmamış. Daha kötüsü, kimisi geçtiği yeri belirtmeden kelimelerin anlamlarını vererek maddeleri alt alta sıralamış; kimisi eserin eski yazılı özgün biçimiyle yeni harflere aktarılmış metnini vermekle yetinmiş, eserin söz varlığını, eklerini tespit etmemiş; kimisi de yapım eklerini dışarıda bırakarak dil bilgisi açıklamaları yaparak çalışmasını bu şekilde tamamlamış. Meslektaşları ve onların eserlerini burada vermek istemiyorum. Ancak bir dil araştırmacısı için gerekli olan bilgilerin bu yayınlarda bulunamaması, Eski Anadolu metinlerini yayımlayanların, onları gün ışığına çıkaranların yapım eklerini ve onlarla türetilmiş söz varlıklarını, eklerin görevlerini dikkate almamış olmaları büyük bir eksikliktir. Örnek olarak Enfel Doğan'ın *Kabus-name* (TDK, 2016)

yayınında *-sız* (*-suz*) ekiyle ilgili bir araştırma yapmak isteyen kimse, bu durumda metnin bütünü gözden geçirmek zorunda kalacaktır.

Metin yayımlarıyla ilgili son yıllarda yaygın olan görüş, metinlerin dil bilgisi bölümlerinde bilinen şeyleri tekrar etmemek doğrultusundadır. Bence bu eğilim doğru değildir. Bu tutum, eserden yararlanmak isteyen araştırmacıyı zora sokuyor. Eser sahipleri hiç olmazsa yayımladıkları çalışmalarının ikinci baskılarında bu eksikliği gidermelidir. Kaldı ki beklentimiz çekim eklerinden çok, yapım eklerinin farklı özelliklerinin yayımlanan eserlerde irdelenmesidir. Bir tarihî metnin yayımlanmasında uygulanması gereken ilkelerin neler olduğunu Türk Dil Kurumunun bir plana bağlaması, kılavuz hâline getirmesi gerektiği düşüncesindeyim. Eser inceleyicileri; belirttiğimiz özellikleri, eser sahiplerinden istemelidir. Eski edebiyatla ilgili metinleri, divanları yayımlayanlar da söz varlığı üzerinde durmuyor, onların bir dizinini yapmıyor. Böyle bir eserden yararlanmak isteyen, bir ek veya kelime üzerinde durmaya çalışan kimse, metnin tamamını gözden geçirmek zorunda kalıyor. Bu sorunu dile getirdikten sonra ele aldığımız Türkçe ve yabancı kökenli eklerle dönelim.

-sız (*-siz*, *-suz*, *-süz*) adlara gelerek sıfat görevinde kullanılır: *akılsız* (insan), *arsız*, *intizamsız*, *suratsız*, *nezaketsiz*, *kararsız*, *geçersiz*, *görgüsüz*, *düzensiz* vb. Ayrıca bu ek üzerine fiil yapma eki getirilerek *nezaketsizleşmek*, *düzensizleştirmek*, *kalitesizleştirilmek*, *güçsüzleştirmek*, *etkisizleştirmek*, *işlevsizleştirmek* biçiminde fiiller türetilmiştir. *-sız* (*-siz*, *-suz*, *-süz*) üzerine *-lık* (*-lik*, *-luk*, *-lük*) eki getirilerek *intizamsızlık*, *kararsızlık*, *işsizlik*, *düşüncesizlik* gibi soyut adlar yapılmıştır. Ayrıca tıp biliminde bu eklerden yararlanılarak *memesizlik*, *üyesizlik*, *eşeysizlik*, *hazımsızlık*, *iktidarsızlık* terimleri türetilmiştir.

-sız (*-siz*, *-suz*, *-süz*) eki üzerine *-ın* (*-in*, *-un*, *-ün*) ekleri gelerek birlikte *-sızın* (*-sizin*, *-suzun*, *-süzün*) biçiminde *ansızın*, *apansızın* örneklerinde olduğu gibi zarf yapılmış. Bunun tarihî boyutu ile ilgili birkaç örnek verelim. *Kutadgu Bilig*'de ünlü uyumuna bağlı olarak şu örnekler vardır: *muhsuzun* (sıkıntısız olarak) 477. beyit, *İgsizin* (sağlıklı olarak) 482. beyit vb.

-sızın (*-sizin*, *-suzun*, *-süzün*) birleşik eki, fiillerin mastar ekli biçimlerine de getirilmiştir. *almaksızın*, *acımaksızın*, *duymaksızın* örneklerinde olduğu gibi zarflar elde edilmiştir.

Bu ek başka bir ek üzerine de gelebilir. Kemal Yavuz'un *Kenzü'l-Kübera* (TDK, 1991) adlı eserinden örnek verelim:

Ol kim dünya saltanatından ve memleketinden maksudını dilemek minnetinsüz ve dilek zahmetinsüz anıñ öniñde kodılar ki ... (24b 10) cümlesinde geçen *minnetinsüz, zahmetinsüz* kelimelerinde *-süz* eki *-i-n-süz* biçiminde başka ekler üzerine gelmiştir. K. Yavuz; bu iki sözü *minnet* ve *zahmet* biçiminde madde başı yapmış, *-insüz*'ü altta ek olarak vermiş. Oysa sıfat, zarf özelliği kazanmış bu tür kelimeler madde başı olmalıydı.

Günümüze geldiğimizde bir sıfat eki olan *-sız* (*-siz, -suz, -süz*) yabancı kelimelere karşılama pek kullanılmamış. Taradığımız eserlerde *anemik* karşılığı *kansız*, *amorf* karşılığı *biçimsiz*, *inert* karşılığı *tepkimesiz*, *inaktif* karşılığı *etkisiz*, *asymmetry* karşılığı *bakışsız* örneklerine rastlanmaktadır. Bunlara *-lık* (*-lik, -luk, -lük*) yapım ekleri getirilerek *anorex* karşılığı *iştahsızlık*, *anemi* karşılığı *kansızlık*, *insufficiency* karşılığı *yetersizlik* örnekleri tespit edilmiştir. Ancak *-sızlık* (*-sizlik, -suzluk, -süzlük*) ekinin soyut ad yapma özelliği yeterince bilinmediğinden terim türetmede bundan yeterince yararlanılamamıştır.

Türkçeleştirme çalışmalarında *menfi* karşılığı *olumsuz*, *hissiz* karşılığı *duygusuz*, *mesuliyetsiz* karşılığı *sorumsuz*, *insicamsız* karşılığı *tutarsız* örnekleri ise Osmanlı Türkçesinden kalan kelimelerin Türkçe karşılıklarıdır. Bunların dışında herhangi bir yabancı kelimeye karşılık düşünmeden doğal yolla bu ekten yapılmış kelime ve terimler de vardır. Bunun için *çözümsüz*, *çözümsüzlük*; *bakımsız*, *bakımsızlık*; *bilgisiz*, *bilgisizlik* örneklerini verelim.

Burada bir başka hususu da belirtmek gerekiyor: *-sız* (*-siz, -suz, -süz*) ekiyle ilgili terimler üzerinde dururken bunlarla birlikte *-lı* (*-li, -lu, -lü*) eklerini de hesaba katmamız ve *geçersizlik*, *geçerlilik*; *yetersizlik*, *yeterlilik* örneklerinde olduğu gibi terimlerde paralellik aramamız gerekir. Her zaman denk düşmemekle birlikte bu yola başvurmayı denemeliyiz.

Yeri gelmişken *-sız* (*-siz, -suz, -süz*) ekini almış kelimelerin ikilemeli olarak kullanıldığını, bu eki almış olan kelimelerden fiil türetildiğini de hatırlatalım. *-sız* (*-siz, -suz, -süz*) ekinin ikilemeli olarak kullanılmış biçimlerine şu örnekleri verebiliriz: *sessiz sedasız*, *dertsiz tasasız*, *uçsuz bucaksız*, *gamsız kedersiz*, *işsiz güçsüz*, *parasız pulsuz*, *yerli yersiz*, *yersiz yurtsuz* vb.

Türkçe *-sız* (*-siz, -suz, -süz*) ve *-sızlık* (*-sizlik, -suzluk, -süzlük*) ekleri üzerinde durduktan sonra bu anlamda Doğu dillerinden geçen eklerden de söz edelim. Bunlardan biri Farsça kökenli *bi-* ön ekidir. Gene Arapça kökenli kelime değerinde olan, ilk ünlüsü kısa söylenen *adem* sözünü de bunlara ekleyelim. Ayrıca Arapçadan Türkçeye geçmiş *bila-* ön eki de “yokluk” anlamında

kullanılmıştır. Bunların dışında Türkçeye Arapçadan geçmiş “yokluk” ifade eden *gayr-*, *la-* ön ekleri de var. Batı dillerinden Türkçeye geçmiş yokluk bildiren birçok ekin de olduğunu hatırlatalım. Farsça, Arapça, Fransızca ve İngilizce ön ekleri burada söz konusu etmemizin sebebi; bunların Türkçede kullanılmış olması, bunlarla yapılmış birtakım türevlerin bulunması, söz konusu şekillerin Türkçe olarak karşılanmasında gevşek davranılmış olmasıdır. Aşağıda bu eklerin ve şekillerin örnekleri verilecektir.

bi- ön eki

bi- ön eki *bitaraf*, *bihaber*, *bigâne* örneklerinde görüldüğü gibi Farsça kökenlidir. Bu yabancı ek ile katıldığı kelime “yokluk” anlamı elde edilir. Osmanlı Türkçesinde yaygın bir biçimde kullanılan bu yapıdaki kelimelerin pek azı bugüne ulaşabilmiştir. Kimisi yerini Türkçelerine bırakmış, kimisi de tarihin sayfaları arasında kalmıştır. Mustafa Kemal Atatürk’ün *Nutuk* adlı eserinde geçen *bilakaydüştart* bugün “kayıtsız şartsız” hatta “bağlantısız koşulsuz” biçimine çevrilmiştir. Bunlarda *bi-* ön ekiyle yapılmış olan *bikarar* sözü “kararsız” biçiminde dilde varlığını sürdürmektedir. Öte yandan “şüphesiz, habersiz” anlamlarında *bigüman*, “kendinden geçmiş anlamında” *bihod* gibi Farsça kökenli kelimeler bugün unutulmaya yüz tutmuştur. Ancak *Vallahi gümanım yohtur*, *gümansızem* biçiminde halk ağzında yaşayan örnekler vardır (Bitlis).

İlgi çekici ses değişmelerine uğrayarak dilde varlığını sürdüren *bekâr* kelimesinin aslı “işsiz, bir işle meşgul olmayan” anlamlarında olup *bi-* ön ekiyle kurulmuştur. Farsçada *bi-kâr* biçimindedir (*Kesi ki kâr nedared, bişugul, bipişe*. Dr. Muhammad Mo’in, *An Intermediate Persian Dictionary*, Tehran 1998).

Fars sözlükleri *bi-* ön ekini *nefy* diye adlandırır. Osmanlı sözlükleri ve nahiv kitapları da bu eki *nefy* diye ifade etmişlerdir. Türkiye Türkçesinde arada bir ünlü türetilerek bu terimin *nefiy* biçimini almıştır.

Unutmamak gerekir ki söz konusu *bi-* ön ekiyle yapılmış Farsça kökenli kelimeler, Türkçede başka anlamlar kazanmıştır. *Biilaç*, *biderman* örnekleri “ilaçsız” anlamı yanında dilde “muhtaç” anlamında da kullanılmıştır. Metin yayınları yapanlar bu tür incelikleri eserlerine yansıtmalıdır.

Dilde katıldığı kelime “yokluk” anlamının doğmasına yarayan Doğu kökenli eklerin tarihî dönem sözlüklerinde ve metinlerinde geçen örneklerini burada sıralayarak yoğunluğunu göstermek isterdim. Ayrıca Türk Ede-

biyatında bunların kullanıldığı beyitler de örnek verilebilirdi. Ziya Paşadan *bibaht* örneğiyle yetineyim:

Bibaht olanın bağına bir katresi düşmez / Baran yerine dür ü güher yağsa semadan

Amacım; bunlardan pek azının günümüzde yaşamakta olduğunu, birçoğunun unutulduğunu, hatta yerine bir başka Türkçe kökenli kelimenin geçmediğini göstermektir. Bununla birlikte yakın tarihte hazırlanmış Osmanlı sözlüklerinden derlediğim *bi-* ön ekiyle yapılmış 50 kadar kelimeyi aşağıda sunuyorum:

biaman, biar, biasıl, bibaha, bibaht, bibak (korkusuz); *bibedel, bibehre* (nasipsiz); *biçare, bican, bidin, bidireng, bidiriğ, biedep, bifaide, bigâne, bigaraz, bigüman* (şüphesiz); *bigünah, bihaber, bihad, bihap, bihengam* (vakitsiz), *bihesap, bihud, bihuş, bihuzur, bihüner, biilaç, biştibah, bikâm, bikâr, bikarar, bikes, bimağz* (akısız, boş kafa), *bimecal, bimekân, biminnet, bimisal, binasip, binamaz, binazır* (emsalsiz, görülmemiş), *bineva* (nasipsiz), *bişayan* (sınırsız), *biperva, bişek, bişumar* (sayısız), *bitap* (takatsiz, yorgun), *bitaraf, bivakt, bivefa, bivukuf, bizar, bizeban, bizeval* vb.

Türkçenin tarihî metinleri tarandığında *bi-* ön ekiyle yapılmış kelimelerin daha çok olduğu görülecektir. Bu durum Türkçenin bir zamanlar ne kadar yabancı dillerin boyunduruğunda kaldığını gösteriyor.

Günümüz sözlüklerinde bulunan örnekleri ise şunlardır:

biaman, bibaht, biçare, bihaber, biderman, bihamiyet, bihesap, bihad, bihod, bihaya, biilaç, biinsaf, biiman, biiltizam, bikarar, bikes, binasip, birahm, bişayan, biperva, bitakat, bitaksir (günahsız), *bitap, bitaraf, bitertip* vb.

Bunların üzerine gerektiğinde *biçarelik, bikeslik, bibahtlık* örneklerinde olduğu gibi yapım eki getirilmiş; ayrıca *biedebane* (edepsizce), *bikararane* örneklerinde olduğu gibi zarflar da yapılabilmıştır.

Ayrıca *beyhudeleşmek, beyhudedestirmek, beyhudeleştirilmek* örneklerinde olduğu gibi çatı ekleriyle kullanılan örnekleri vardır. Yardımcı fiillerle kullanılmış olanlara ise *bibaht olmak, bibahtlık etmek* örnekleri verilebilir. Ayrıca bunlardan *bitap düşmek, bitaraf kalmak* örneklerinde olduğu gibi deyimler de yapılmıştır. Deyimler bu yapılarıyla dilde kalıcılığını sürdürecektir. *Bimurat ölesin* örneği ise bir bedduadır.

bi- ön ekiyle yapılmış bazı kelimelerin yapıları ayrıca açıklanmaya muhtaçtır. Aslı *bi-hude*, *bi-namaz* olan bu kelimeler Türkçeye *beyhude*, *beyna-*

maz biçimlerinde yerleşmiş. Arada bir *y* ünsüzü türemiş, *bi* hecesi *y* sesiyle birlikte *bey-hu-de*, *bey-na-maz* biçiminde heceler oluşturmuştur.

“Yokluk” kavramı taşıyan Arapça kökenli başka ek ve şekiller de Türkçede yer etmiştir. Bunların her biri ayrı bir çalışma konusudur. Bunlara da birkaç örnek verelim.

gayr- ön eki

Arapça kökenli *gayrinizami*, *gayriiradi*, *gayrisihhi*, *gayrimümkün* sözleri *-sız* ekiyle “düzensiz, istençsiz, sağlıksız, olanaksız” biçiminde Türkçede karşılıklarını bulmuştur.

la- ön eki

lakayt, *lamekân*, *lacerem*, *ladini*, *lahavle*, *layezal* vb. *kayıtsız kalmayınız* sözünde olduğu gibi *lakayt*, *-sız* ekiyle karşılanmıştır.

adem

Daha çok hukuk dilinde terim olarak *ademimesuliyet*, *ademimüdahele*, *ademitakip* (takipsizlik) örneklerini buluyoruz. Bunlara *ademiiktidar* (iktidarsızlık) örneğini de ekleyelim. Bunlarda *-sızlık* ekiyle bir adım Türkçeleştirilmiştir. Bunlardan *ademimerkeziyet* ise “yerinden yönetim” terimiyle karşılanmıştır.

bila- ön eki

bilaistisna, *bilavasıta*, *bilakaydüştart*, *bilasebep* vb. Bunlar da *-sız* ekiyle “istisnasız, araçsız, kayıtsız şartsız, sebepsiz” biçimindeki karşılıklarıyla Türkçe ifade edilmiştir.

Bunların dışında “yokluk” kavramı taşıyan Batı kökenli *in-* ve *a-* gibi Türkçeye geçmiş ön ve son ekler var. Bunların da örnekleriyle daha ayrıntılı ele alınması gerekir.

Terim türetme veya yabancı kelimeye Türkçe bir karşılık bulmada birinci derecede adlara (isimlere) fiillere ve yapım eklerine ihtiyaç var. Fiillerin yalın ve türemiş hâlleri, çatı eki almış biçimleri ve diğer özellikleri türetme yapılırken iyice açıklığa kavuşturulması gerekiyor. Bunun gibi her yapım ekinin bütün imkânları, onlarla daha önce ne gibi türetmeler yapıldığının aydınlığa kavuşturulması gerekiyor. Dil bilgisi kitaplarındaki sınırlı bilgiler, bu ihtiyacı yeterince karşılamıyor. Bu bakımdan yapım eklerinin bütün incelemelerinin, bilim ve sanat dallarındaki mevcut örneklerinin bir dökümünün yapılması gerekiyor. Yukarıda “yokluk” ifade eden *-sız* ve *-sızlık* bu amaçla incelenmeye çalışılmıştır.